

УДК 784.5;7.071.1

Вікторія Драганчук

МЕНТАЛЬНИЙ АРХЕТИП «ЛИЦАРЯ-ЗАХИСНИКА» У ХОРОВІЙ ТВОРЧОСТІ ЛИСЕНКА

Стаття є спробою цілісного осмислення ментального архетипу «лицаря-захисника» у хоровій творчості М. Лисенка на прикладі кантат у контексті дослідження основних складових українського національного характеру. Стверджується, що у кантатах М. Лисенка послідовно втілюються різні грані лицарського архетипу у символіці двох органічних іпостасей «лицаря-захисника» – це вольовий ментальний первень Героя-кишатрія з ментальними рисами Борця і Переможця та кордоцентричний первень Філософа-брахмана.

Ключові слова: *хорова творчість, кантата, ментальний архетип “лицаря-захисника”, вольовий ментальний первень, кордоцентричний ментальний первень, національний характер.*

Відзначення ювілею Миколи Лисенка та подальше оновлення погляду на спадщину композитора спонукають до виявлення та осмислення нових граней творчості митця, зокрема, глибинного сенсу прадавніх архетипів, що сформувалися у національній пам’яті та знайшли мистецьке відображення у музиці.

М. Лисенко як творець національного музичного стилю яскраво втілює специфіку української ментальності, дух і характер нації. Олександр Козаренко у дослідженні «Українська національна музична мова: генеза та сучасні тенденції розвитку» стверджує, що «концепція музичної мови у Лисенка склалася [...] під безпосереднім впливом поезики Шевченка, що значно розширив “централь середнього стилю” (Юрій Шевельов) нової української літературної мови» [13], при цьому пропонує перехід «від “історії стилів”, проблемного чи традиційно-нарративного історієписання до “історії ментальностей”» [13]. Отож, аналіз архетипів національної ментальності в артефактах культури, створених провідниками нації Шевченком і Лисенком, є актуальним питанням сучасної гуманітаристики. Для розуміння україн-

ської ментальності показовим є символ Козака-воїна і філософа, кшатрія і брахмана, втіленого в народній свідомості в образі козака Мамає, що символізує архетип «лицаря-захисника» в українській національній культурі.

Музична Шевченкіана представлена значною кількістю досліджень. Відзначимо праці, що справили найбільший вплив на концепцію нашої статті – дослідження Станіслава Людкевича «Співні та мелодійні основи й прикмети поезії Тараса Шевченка» [15], Ніна Андрос «Музична інтерпретація поезії Т. Шевченка» [1], Люби Кияновської «Шевченко і світова музична культура» [9], О. Козаренка «Вплив поезики Шевченка на формування творчого методу М. Лисенка» [11] та ін. Втіленню героїко-патріотичної теми у творчості М. Лисенка присвячене дослідження Тамари Булат [2], проблема відображення лицарського архетипу національної ментальності в українській музичній культурі розглядалася авторкою статті у працях «„Лицарсько-вольове” в кантаті Лесі Дичко „Червона калина”» [5], «Симфонія-диптих Є. Станковича в національно-ментальному полі “Слова про похід Ігорів” і Шевченкових переспівів» [4] та ін.

Нашою метою є спроба цілісного осмислення ментального архетипу «лицаря-захисника» у хоровій творчості Лисенка. Поставлено завдання проаналізувати лицарський архетип на прикладі кантат композитора у контексті основних складових українського національного характеру.

Творчість Лисенка знаменна трьома кантатами на тексти Шевченка, в яких послідовно втілено різні аспекти лицарського архетипу: «Б'ють пороги» (1878, о. Хортиця – Київ), «Радуйся, ниво непоплитая» (1883, Київ), «На вічну пам'ять Котляревському» (1895, Київ), а також низкою творів, які, починаючи від «Заповіту», написаного у Ляйпцігу 1868 року, відображають героїчну тематику – хорові поеми «Іван Гус», «Іван Підкова», чотири хори до «Гамалії» («Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі», «О милий Боже України», «Наш отаман Гамалія», «У туркені по тім боці»), солоспіви та ін. Лисенкова Шевченкіана склала кращі сторінки спадщини композитора.

Тетяна Даренська, досліджуючи український образ світу у ключових символах поетичної творчості Шевченка, стверджує, що поетичне світобачення Шевченка, на відміну від архаїчного народного світосприйняття, у якому домінує принцип «ладу» (космосу, гармонії), характеризується домінуванням протилежного йому принципу акосмізму, врівноваженого потужним пошуком вищої Правди й есхатологічної Справедливості. Відтак, у поетичному образі світу Шевченка відбувається «зсув» домінанти з архаїчної символічної світоглядної моделі Бог – Хата – Серце до модерної символіки Людина – Шлях – Думка, хоча при цьому не заперечується зміст і цінність першої моделі. У такому контексті глибинно-ускладненої і діалектичної символіки національного образу світу авторка вказує основні символи людини: «образ авторського “Я” як модель харизматичної творчої особистості, Козак як модель досконалої “людини дії”, Чужинець як модель відчуженого, спотвореного способу буття», при цьому стверджує, що «Шевченків поетичний образ Козака набуває потужного символічного виміру як модель особистості, здатної до самовідданих, абсолютно відповідальних вчинків, часто на межі життя і смерті, які радикально виводять людину із поневоленого стану буття», доводить, що «поетичний символ Козака виходить далеко за межі власне національного символу

і набуває значення загальнолюдського образу волелюбної і героїчної особистості» [3]. У даному контексті трактуватимемо вказані риси символу Козака як риси архетипу лицаря-захисника, що витворився у національній свідомості в єдності вольової та кордоцентричної граней цілісного образу Мамає та знайшов вершинне відображення в артефактах музично-поетичної культури.

Розглянемо відображення архетипу лицаря-захисника у кантаті-поемі «Б'ють пороги», написаної під враженням поїздки композитора на острів Хортицю – місце колишньої Запорізької Січі. В листі до дружини композитор розповідав: «Бачив я старовинне селище, де була колись Січ, уся окопана валом, а на йому подекуди кріпості земляні на чотири вугли, посередині ж zostалися ями, де були колись курені, де жило колись славне товариство лицарське [...]. Тепер тирса шумить, молочасм та неплідною травою, чаполоччю поросло усе те. Думи глибокі, безкраї будить у мене уся та обстановка глуха, степова [...]. Ляжеш на посохлій траві степовій, задумаєшся; здається, от-от з-за гори з'явиться козак на коні у червоному жупані, добре озброєний, і ждеш його і пісню викликаєш, і жалем доймаєш, нема, не їде. Написав під впливом дещо, і теж «Б'ють пороги». 25 червня 1878. Колонія о. Хортиці» [16, 129–130]. На основі поезії «До Основ'яненка», заснованої на романтично-піднесеному втіленні героїки як величної лицарської краси, Лисенко створив одну з найбільш досконалих композицій на тексти Шевченка, першу в українській музиці вокально-симфонічну поему, форму якої згодом знову втілить у кантаті-поемі «На вічну пам'ять Котляревському».

У кантаті-поемі «Б'ють пороги» символом природи козацької Січі є рев Дніпрових вод, що вдаряються у гранітні скелі, пробиваючи дорогу до моря, змальоване в оркестровому вступі з гучними переливами струнних на фоні тремоло литавр. Вже в першому епіко-драматичному епізоді кантати з величною темою у басів «Б'ють пороги, місяць сходить», близькою до козацьких пісень, яскраво втілено лицарський архетип національного характеру, підкреслено-вольовий елемент української ментальності. Ліричне соло тенора у другому епізоді, що супроводжується фігураціями флейти, ілюструючи картину степу з високими могилами козаків, показує іншу грань національної ментальності, зосереджену у словах «чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче». Це кульмінація протилежного елементу національного характеру, кордоцентричного первня у кантаті. Остаточний підсумок у ментальному полі твору – піднесення на новому діалектичному рівні, новому «витку спіралі» концепції твору героїчного архетипу лицаря-захисника як «досконалої людини дії» (Т. Доренська), що втілює «абсолютну ідею» філософії духу (Гегель) – це початкова тема боротьби у хорі на фоні клекоту Дніпрових хвиль, а також нові теми, як урочисто-патетична «Смійся, лютий враже! Та не дуже, бо все гине, Слава не поляже», гімнічна «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине». Таким чином, у кантаті-поемі «Б'ють пороги» чітко проведено драматургічну лінію до кульмінації вольового елемента архетипу «лицаря-захисника», до акцентуації в ньому ментальної грані Борця-кшатрія.

В інших кантатах доповнено сутність вокресленого архетипу. У п'ятичасній кантаті «Радуйся, ниво непоплитая», першому зразку класичної кантати в українській музиці, створеній за поезією «Ісайя. Глава 35», Шевченковим пере-

співом тексту Біблії, втілено іншу грань ментальної характеристики архетипу «лицаря-захисника». Кантово-віватна музична основа, в якій вчуваються мотиви українських колядок [8], змальовують оптимістичну грань лицарського архетипу вербальним концептом «Радуйся» у гимнічному музичному втіленні, використання біблійної символічності, «голосу пророка» у четвертій частині («Тоді, як, Господи, святая на землю правда прилетить») підносить до узагальненої концептуальності «вічних» тем, філософського кшталту, а елементи думної і ліричної музичної лексики привносить у ментальне поле твору риси національного кордоцентризму. Отож, у кантаті «Радуйся, ниво неполитая» в архетипі «лицаря-захисника» оспівано і вольову грань Переможця-кшатрія, і кордоцентричну грань Філософа-брахмана.

У кантаті-поемі «На вічну пам'ять Котляревському», написаній за однойменним віршем, насамперед акцентується кордоцентричному ментальному первні Філософа-брахмана («Сонце гріє, вітер віє», «Згадай лихо та й байдуже», «Чи сирота, що до світа встає», «Чи дівчина, що милого щодень виглядає»), в якому втілено тугу за українським «соловейком». Кордоцентризм заповнює ментальне поле і другого розділу твору – це просвітлено-елегійні епізоди, сповнені сердечним замилюванням рідною природою («Засне долина. На калині і соловейко задріма», «Підуть корови по діброві») і журливий спогад за народним співцем («Сонце гріє, вітер віє»). Проте у третьому розділі повертаємося до вольового первня лицарського архетипу Героя-кшатрія, втіленого у гимнічній символіці, характерній для відображення ментальної грані Переможця – віватні крайні епізоди («Недавно, недавно у нас в Україні», «Будеш, батьку, панувати») і Борця – епіко-героїчний середній епізод («все осталося, все сумує, як руїни Трої»).

Отож, у кантатах Лисенка послідовно втілюються різні грані лицарського архетипу у символіці двох органічних іпостасей «лицаря-захисника» – вольовий ментальний первень Героя-кшатрія з рисами Борця і Переможця та кордоцентричний Філософа-брахмана. Саме вольовий лицарський первень є пригнобленим у структурі української ментальності, тому кантати М. Лисенка є потужним засобом формування національного характеру, гармонізації його складових – кордоцентричної і лицарсько-вольової.

Щоб збагнути вагомість цього твердження, звернемося до аналізу природи української ментальності. Тим самим зможемо побачити, наскільки важливою є виокремлення лицарсько-вольового первня у національному характері.

Отож, «з погляду соціоніки, етнос має інтегральну психіку, яка описується соціонічним типом. Нація також має інтегральну психіку (т. з. національний характер), яка описується тим самим соціотипом, водночас окремі її підсистеми мають свою колективну психіку, що може описуватися іншими соціотипами» [6, гл. 4.1.2]; «досліджуючи душу народу, необхідно розрізнити дві її складові – постійну і змінну. Змінна складова – це та видима поверхня, яка постійно знаходиться в русі і порівняно легко модернізується під впливом зовнішніх чинників. Постійна складова – це те стабільне ядро, яке заховане у глибини народної підсвідомості, володіє величезною інерцією і змінюється лише під дією довгострокових цілеспрямованих впливів. Однак ця постійна складова народної душі має параметр, котрий є незмінним від самого зародження народу, – це тип інформаційного метаболізму, або соціотип»,

«дослідження національних характерів показало, що народна душа підлягає тій самій 16-типній класифікації, що й психіка індивіда», – пише Ігор Каганець [7].

Наукова думка зводиться до визначення українського характеру як інтегрований зі складових: основної, константної – «етико-інтуїтивний інтроверт», «Миротворець» з точки зору соціоніки, за твердженням І. Каганця [7], що відповідає «хліборобському», символізованому плугом, за трактуванням Богдана Стебельського [20] і визначає національний соціотип, та такої, що активізується в певні періоди нашої історії та є обов'язковою умовою державотворення – «логіко-сенсорний екстраверт», «Адміністратор» з точки зору соціоніки за визначенням І. Каганця [7], що відповідає «лицарському», символізованому мечем, за визначенням Стебельського [20]. Названі елементи визначають взаємовідношення національно-ментальних граней в українському національному характері – кордоцентричну та вольову, сердечну та дієву – коли мова йде про випадки конкретного співвідношення окремих елементів певного історичного періоду, при тому що перемінний елемент певний час або є в депресивному стані, або, навпаки, активізується.

Таким чином, у структурі українського характеру передусім є «хліборобський» елемент, що дає нам сердечність, лагідність, чуттєвість, емоційність, замріяність, ліричність, сентиментальність, музикальність, співучість, милування природою, толерантність, схильність до духовного усамітнення, серед численних підтверджень чого – кордоцентричне «Ніщо так не дивне, як безодня святого серця» Григорія Сковороди, філософія «серця» Памфіла Юркевича, «духовне усамітнення» Миколи Гоголя, Шевченкове прощальне «В гаю – предвічному гаю, поставлю хаточку, садочок», зрештою, в тому, що «пісня – душа народу». Разом із тим, в несприятливих умовах цей елемент національного характеру веде до пасивності, «втєчі від дійсності».

«Лицарський» елемент, що активізується в періоди активного державотворення, характеризується активністю, діяльністю, мужністю, практичністю, реалістичністю, що висловлено у козацькій мудрості «Хто помре рабом у цьому житті, той народиться рабом у наступному», «козаку найперше – воля», «там воля цвіте», Шевченкове «Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте», Франкове «Вірю в силу духа і в день воскреслий твого повстання», «Не ридать, а добувати хоч синам, а не собі кращу долю в боротьбі». Отож, інтровертне та екстравертне, етичне та логічне, інтуїтивне та сенсорне, хліборобське та лицарське, кордоцентричне та вольове – як жіноче та чоловіче – є елементами структури українського національного характеру.

Синтез інтровертного та екстравертного («хліборобського» й «лицарського») архетипів свідомості відображений в онтологічній значимості української народної картини. Це, наприклад, «Козак і дівчина біля криниці», де «зустріч козака і дівчини подана як просторово-семантичний фактор сходження двох крайніх складових основ українського менталітету – хліборобсько-трудової та воїнсько-козацької» [17, 49]. Це «Козак Мамай», що є «богом-предком, небесним перевтіленням загублого земного бога-воїна» [17, 49], в міфічному образі якого втілилася «життєво необхідна проблема синтезу двох частин української душі [...]». В одній особі народна міфологія поєднала, здавалось би, несумісні якості воїна і священика,

безкомпромісного бійця і мудрого філософа, кшатрія і брахмана» [6, гл. 4.7], що є ключовим образом нашої статті.

В українській музичній культурі останніх століть значною мірою домінує відображення сталого елемента національної ментальності – кордоцентричного, чергуючись зі зверненнями до героїчного епосу та його переспівів національними поетами, у хоровій музиці (яку розглядаємо у нашому контексті) як окремими «вкрапленнями»-винятками, що лише підтверджують правило. Це кантати і хорові поеми Лисенка, а також кантата-симфонія «Кавказ» С. Людкевича, кантати «Червона калина» Лесі Дичко, «Іван Підкова» Віктора Камінського, поема-кантата «Гамалія» Мирослава Скорика та ін. Вказане домінування є результатом послаблення, навіть пригнічення вольового національного гену в імперських умовах, внаслідок чого українська ментальність втрачає природну взаємодоповнюваність кордоцентричного та вольового у своїй структурі, стає «суцільно сердечною», а відтак – позбавленою вольового спротиву до тих чи інших впливів.

Безпосередній взаємозв'язок ментальності та культури з долею нації, причини *не-*долі нації саме в культурі визначає з точки зору синергетики («процес самоорганізації ноосфери є культура») [19, 33]) Анатолій Свідзинський, ставлячи питання: «Як могло статися, що сильний, багаточисельний народ, який опанував багатющі землі в центрі Європи, створив могутню державу, мав міцні культурні, торгівельні, династичні контакти з іншими державами Заходу і Сходу, втратив свою державність і протягом століть знаходився чи в частковій, чи в повній залежності від інших народів та їх держав? Чому, незважаючи на блискучі перемоги і виявлену велич духу, в кінцевому висліді визвольні змагання кінчалися поразкою?», – та цілком прямо на нього відповідаючи, відкинувши усі «зовнішні» причини, які не завадили іншим державам самоствердитися: «це питання про культуру народу, бо саме культура цементує народ, робить його незламним супроти ворогів і всіляких інших несприятливих чинників. Ні до чого і ні до кого іншого, лише до самих себе мусимо апелювати, якщо наша культура не виконала свого основного завдання – забезпечення самоорганізації нації, її саморозвитку такою мірою, щоб усякі зовнішні вороги не були страшні. А для того вона повинна була виробити такі ідеї, такі духовні цінності, які виявилися б достатніми для здійснення цієї мети» [18]. Оскільки основними одиницями культуротворення є етноси, то спосіб національного мислення – національна ментальність – бачиться визначальним для сутності культури як процесу самоорганізації ноосфери, зворотного впливу якої зазнає кожен людський інтелект. Відтак, і спосіб мислення у «сукупній інтелектуальній взаємодії», виражений, наприклад, вербально-музичним артефактом, здійснює формуючий вплив на людську реальність.

З окресленого вище розуміння синергетичних процесів варто поглянути і на головні хиби української ментальності, серед яких виділяється розбрат. Причина «слабого виявлення інстинкту підпорядкування» (Володимир Янів), нездатності до об'єднання, організації, *само-*організації українців може критися в тому, що в силу надзвичайно щедрої землі кожна родина мала можливість самостійного господарювання без особливої потреби об'єднання з сусідами задля виживання, без потреби організовуватися у певні соціуми, – природній позитив, з якого протягом

історії виникає сумнозвісне українське хуторянство і багатогетьманство, що має негативні наслідки.

З таких позицій можна стверджувати, що кантати Лисенка за поезіями Т. Шевченка є вагомим засобом формування національного характеру, а відтак – і самоорганізації, оскільки в них акцентується вольовий національний первень архетипу «лицаря-захисника», риси Героя-кшатрія – Борця і Переможця, первень, який активізується у важливі періоди національної історії, або ж навпаки – ці періоди стають важливими, оскільки були позначені високим ступенем самоорганізації і був активізований вольовий елемент, – це періоди активного творення української державності.

Victoria Draganchuk. Mental “knight-defender” archetype of in choral work by Mykola Lysenko. *The attempt of integral comprehension of mental “knight-defender” archetype in choral work by M. Lysenko on the example of cantatas in the context of research of basic constituents of Ukrainian national character is comes true in the article. An author asserts that different verges of knight’s archetype in the symbolic of two organic hypostasis of “knight-defender” such as volitional mental basis of Hero-Kshatry with the mental verges of Fighter and Winner and cardiocentric basis of Philosopher-Brahmin are consistently incarnated in the cantatas by M. Lysenko.*

Key words: *choral work, cantata, mental «knight-defender» archetype, volitional mental basis, cardiocentric mental basis, national character.*

Література

1. Андрос Н. І. Музична інтерпретація поезії Т. Шевченка / Ніна Андрос. – Київ : Музична Україна, 1985. – 72 с.
2. Булат Т. П. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка / Тамара Булат. – Київ : Наукова думка, 1965. – 151 с.
3. Даренська Т. В. Український образ світу в ключових символах поетичної творчості Тараса Шевченка : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.12 – українознавство / Даренська Тетяна Володимирівна. – Київ, 2002. – 18 с. ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2002/02dtvtts.zip>.
4. Драганчук В. М. Симфонія-диптих Є. Станковича в національно-ментальному полі «Слова про похід Ігорів» і Шевченкових переспівів / Вікторія Драганчук // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського національного університету ім. Лесі Українки та Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Луцьк, 2009. – С. 5–22 ; [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/MuzS/2009_03/statii/01-draganchuk.pdf.
5. Драганчук В. М. «Лицарсько-вольове» в кантаті Лесі Дичко «Червона калина» / Вікторія Драганчук, Василь Мойсіук // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського державного університету ім. Лесі Українки та Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського : зб. наук. пр. – Вип. 1. – Луцьк, 2007. – С. 138–146 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/MuzS/2007_1.htm.
6. Каганець І. В. (Миро Продум). Нація золотих комірців: Психоінформаційна концепція України / Ігор Каганець. – Тернопіль : Мандрівець, 1994. – 157 с.
7. Каганець І. В. Структура українського характеру // Перехід – IV. – 2000. – № 11 (3). – С. 51–58.

8. Кияновська Л. О. Українська музична культура : навч. посіб. / Любов Кияновська. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 344 с.
9. Кияновська Л. О. Шевченко і світова музична культура / Любов Кияновська // Шевченко і музика : матеріали наукових читань. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 35–41.
10. Клочек Г. Д. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація : навч.-метод. посіб. / Григорій Клочек. – Київ : Освіта, 1998. – 238 с.
11. Козаренко О. В. Вплив поезики Т. Шевченка на формування творчого методу М. Лисенка / Олександр Козаренко // Праці Музикознавчої комісії НТШ. – Львів, 1996. – С. 112–124.
12. Козаренко О. В. М. В. Лисенко як основоположник української національної музичної мови : автореф. дис... канд. мистецтвозн. : 17.00.02 – музичне мистецтво / Козаренко Олександр Володимирович. – Київ, 1993. – 19 с.
13. Козаренко О. В. Українська національна музична мова: генеза та сучасні тенденції розвитку : автореф. дис... д-ра мистецтвозн. : 17.00.03 – музичне мистецтво / Козаренко Олександр Володимирович. – Київ, 2001. – 36 с. ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01kovstr.zip>.
14. Кримський С. Архетипи української ментальності / С. Кримський // Проблеми теорії ментальності / Попович М. В., Кисляковська Ю. В., Вяткіна Н. Б., Навроцький В. В., Васильченко А. А. – Київ : Наукова думка, 2006. – 406 с. [Проект “Наукова книга”].
15. Людкевич С. П. Співні та мелодійні основи й прикмети поезії Тараса Шевченка / Станіслав Людкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХVI. – Праці музикознавчої комісії. – Львів, 1993. – С. 102–109.
16. Микола Лисенко та українська композиторська школа : До 160-річчя від дня народження М. В. Лисенка : зб. наук. праць / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського / Г. А. Скрипник (голов. ред.). – Київ., 2004. – 248 с.
17. Найден О. С. Українська народна картина. Фольклорний та етноісторичний аспекти походження і функцій образів : автореф. дис... докт. мистецтвозн. : 17.00.01 – теорія та історія культури / Найден Олександр Семенович. – Київ, 1997. – 54 с.
18. Свідзинський А. В. Самоорганізація і культура / Анатолій Свідзинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dsl.sf.ukrtel.net/biblio/index.php?a_id=1&r_id=3.
19. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури / Анатолій Свідзинський. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 696 с.
20. Стебельський Б. Ідеї і творчість: Зб. ст. та есеїв / Ред. О. Копач. – Канадське наук. тов. ім. Шевченка. – Том – XXXII. – Торонто – Онтаріо – Канада. – 1991. – 352 с.
21. Шевченко і музика : зб. ст. / Упоряд.-ред. : Л. Архімович та ін. – Київ : Мистецтво, 1966. – 194 с.
22. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології : [вид. 2, перероб. і доп.] / Володимир Янів. – Київ : Знання, 2006. – 342 с.

